श्रीमती पेटकर विद्या विजय
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

प्रतिज्ञापत्र

या संशोधन अहवालात समाविष्ट करण्यात आलेले संशोधन कार्य माझ्या स्वतःच्या प्रयत्नांचे फलित आहे. त्यासाठी माझ्या मार्गदर्शकांकडून मिळालेले मार्गदर्शन व यापूर्वी झालेल्या संशोधनाचे संदर्भ यांची मदत घेण्यात आली आहे. उपयोगात आणलेल्या संदर्भाचा योग्य निर्देश करण्यात आला आहे. 'शिक्षणाच्या विविध स्तरांवर पर्यावरण शिक्षण या अनिवार्य विषयाच्या अंमलबजावणीतील समस्यांचा अभ्यास' या विषयावरील सदरचा शोधनिबंध शिवाजी विद्यापीठाच्या एम.फिल्. (शिक्षणशास्त्र) या पदवी परीक्षेसाठी लिहिला आहे. हा शोधनिबंध यापूर्वी कोणत्याही विद्यापीठ स्तरावर कोणतीही पदवी व पदविका मिळविण्यासाठी सादर करण्यात आलेला नाही, असे मी प्रतिज्ञापूर्वक घोषित करते.

स्थळ : कोल्हापूर

दिनांक : २८-०७-२००८

श्रीमती पेटकर विद्या विजय
एम.ए., एम्.एड्.
संशोधिका

डॉ. श्रीमती पाटील जी.एस्.
अधिव्याख्याती,
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर – ४१३००४

प्रमाणपत्र

एम्.फिल्. (शिक्षणशास्त्र) या पदवीसाठी श्रीमती पेटकर विद्या विजय हिने तयार केलेल्या प्रस्तुत शोधनिबंधाचे कार्य माझ्या मार्गदर्शनाखाली 'शिक्षणाच्या विविध स्तरांवर पर्यावरण शिक्षण या अनिवार्य विषयाच्या अंमलबजावणीतील समस्यांचा अभ्यास' या विषयावर पूर्ण केले आहे. तिने केलेले हे कार्य तिचे स्वतःचे असून त्यासाठी वापरण्यात आलेल्या संदर्भग्रंथांचा योग्य निर्देश या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध तिने इतर कोणत्याही पदवी अथवा पदविकेसाठी सादर केलेला नाही. तसेच या शोधनिबंधातील कोणताही भाग कोठेही यापूर्वी प्रसिध्द झालेला नाही, असे मी प्रमाणित करते.

स्थळ : कोल्हापूर

दिनांक : २८।०७।२००८

gPatil

डॉ. श्रीमती पाटील जी.एस्.
अधिव्याख्याती,
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

ऋणनिर्देश

हा शोधनिबंध सादर करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. शिवाजी विद्यापीठाने हा शोधनिबंध तयार करण्याची मला सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल मी प्रथमतः शिवाजी विद्यापीठाचे आभार मानते.

माझ्या मार्गदर्शिका डॉ. श्रीमती जी.एस.पाटील यांचे या शोधनिबंधाच्या कामी अचूक व योग्य मार्गदर्शन लाभले. तसेच आपुलकी, मदत व सहकार्य लाभले. त्याबद्दल मी त्यांची सदैव ऋणी राहीन. शोधनिबंध लिखाणामध्ये वेळोवेळी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल, योग्य दिशा उपलब्ध करून दिल्याबद्दल त्यांचे पुनःश्च मनःपूर्वक आभार मानते.

शिक्षणशास्त्र विभागप्रमुख प्रा. डॉ. श्रीमती एम.एस.पद्मिनी यांनी दिलेल्या प्रेरणेबद्दल व सहकार्याबद्दल त्यांची मी आभारी आहे.

शिक्षणशास्त्र विभागातील मला लाभलेले इतर अनुभवी गुरूवर्य डॉ. श्रीमती पी.एस.पाटणकर, डॉ. श्रीमती एन.आर.सप्रे, श्रीमती आर.यू.संकपाळ, श्री. पी.एस.पांडव, आणि श्री. के.बी.पाटील यांचेही वेळोवेळी मार्गदर्शन व सहकार्य मिळाले त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

मी निवडलेल्या अभ्यासात पर्यावरण शिक्षण क्षेत्रातील विविध तज्ञांचे सहकार्य लाभले. या तज्ञांच्या मार्गदर्शनामुळे माझ्या कामाला योग्य दिशा मिळाली म्हणून मी त्यांची अत्यंत आभारी आहे. तसेच या कामात कोल्हापूर शहरातील माध्यमिक शाळांमधील, कनिष्ठ महाविद्यालयातील, वरिष्ठ महाविद्यालयातील मुख्याध्यापक, आणि प्राचार्य, तसेच पर्यावरण शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे मोलाचे सहकार्य मिळाले याबद्दल त्यांचेही मी आभार मानते.

शोध निबंध अभ्यासाला गती मिळवून देण्यात शिक्षणशास्त्र विभागातील शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचेही सहकार्य लाभले. मी त्यांचे आभार मानते.

त्याचबरोबर माझ्या कुटुंबियांचेही मला मोलाचे सहकार्य मिळाले, याबद्दल त्यांचेही मी आभार मानते. तसेच हा शोधनिबंध पूर्ण करण्यामध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य करणाऱ्या सर्वांचीच मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

स्थळ : कोल्हापूर

दिनांक

श्रीमती पेटकर विद्या विजय

संशोधिका

अनुक्रमणिका

प्रकरणे	पाठयांश	पृष्ठ क्रमांक
	प्रतिज्ञापत्र	(ii)
	प्रमाणपत्र	(iii)
	ऋणनिर्देश	(iv-v)
	अनुक्रमणिका	(vi-vii)
	सारणी यादी	(viii-xiii)
पहिले	**प्रस्तावना**	**१–२०**
१.१	समस्येचे विधान	
१.२	समस्या विधानातील पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	
१.३	संशोधनाची गृहितके	
१.४	संशोधनाची उद्दिष्टे	
१.५	संशोधनाची गरज व महत्व	
१.६	संशोधनाची व्याप्ती व परिमर्यादा	
१.७	प्रकरण योजना	
दुसरे	**संशोधन समस्येशी निगडीत साहित्याचा आढावा**	**२१–५०**
२.१	संबंधित साहित्याच्या आढाव्याची उद्दिष्टे	
२.२	संबंधित साहित्याच्या आढाव्याचे महत्व	
२.३	संशोधनाशी संबंधित साहित्याचा आढावा	
२.४	संशोधन साहित्याच्या आढाव्यातून मिळालेली दिशा	
तिसरे	**संशोधनाची कार्यपध्दती**	**५१–७०**
३.१	संशोधन पध्दती	
३.२	सर्वेक्षण पध्दती	
३.३	संशोधनाची साधने	
३.४	नमुना निवड	
३५.	संशोधनाची कार्यपध्दती	
चौथे	**संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन**	**७१–२२८**

पाचवे	**सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारसी**	**२२९–२६७**
५.१	सारांश	
.५.२	निष्कर्ष	
५.३	अनुमान	
५.४	चर्चा	
५.५	शिफारसी	
५.६	पुढील संशोधनासाठी विषय	
	संदर्भग्रंथ सूची	**२६८–२७२**
	परिशिष्ट	
	१. पर्यावरण शिक्षकांसाठी प्रश्नावली २. मुख्याध्यापक / प्राचार्यांसाठी प्रश्नावली ३. विद्यार्थ्यांसाठी मुलाखत सूची ४. अभ्यासासाठी निवडलेल्या माध्यमिक शाळांची यादी. ५. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कनिष्ठ महाविद्यालयांची यादी ६. अभ्यासासाठी निवडलेल्या वरिष्ठ महाविद्यालयांची यादी ७. माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांच्या नावांची यादी. ८. कनिष्ठ महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांच्या नावांची यादी. ९. वरिष्ठ महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांच्या नावांची यादी. १०. माध्यमिक स्तरावर पर्यावरण शिक्षण हा विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या नावांची यादी. ११. उच्च माध्यमिक स्तरावर पर्यावरण शिक्षण हा विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या नावांची यादी. १२. पदवी स्तरावर पर्यावरण शिक्षण हा विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या नावांची यादी. १३. विद्यार्थ्यांच्या नावांची यादी.	

सारणी यादी

सारणी क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
१	आठवडयातील पर्यावरण शिक्षणाच्या तासिकांबाबत पर्यावरण शिक्षकांनी दिलेली माहिती.	७२
२	आठवडयातील पर्यावरण शिक्षणाच्या तासिकांबाबत मुख्याध्यापकांनी/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	७३
३	पर्यावरण शिक्षणासाठीच्या तासिकांच्या प्रमाणाबाबत पर्यावरण शिक्षकांची मते.	७४
४	पर्यावरण शिक्षणाच्या तासिकांच्या प्रमाणाबाबतची मुख्याध्यापकांची/प्राचार्यांची मते.	७५
५	पर्यावरण शिक्षणाच्या तासिका आठवडयाला किती असाव्यात याबाबतची पर्यावरण शिक्षकांची मते.	७७
६	पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या तासिका वेळापत्रकात समाविष्ट करताना पर्यावरण शिक्षकांना जाणवणाऱ्या समस्या.	७९
७	पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या तासिका वेळापत्रकात समाविष्ट करताना मुख्याध्यापक/प्राचार्यांना जाणवलेल्या समस्या.	८३
८	उपलब्ध तासिकांमध्ये पर्यावरण शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पूर्ण होतो किंवा नाही याबाबतचे शिक्षकांचे अनुभव.	८५
९	उपलब्ध तासिकांमध्यें पर्यावरण शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पूर्ण होतो किंवा नाही याबाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	८७
१०	अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी जादा तासिका घेण्याचे प्रयत्न.	८९
११	क्षेत्रभेटीसारखे उपक्रम वेळापत्रकात समाविष्ट करताना समस्या येतात किंवा नाही याबाबतचे पर्यावरण शिक्षकांचे अनुभव.	९१

१२	क्षेत्रभेटीसारखे उपक्रम वेळापत्रकात समाविष्ट करताना समस्या येतात किंवा नाही याबाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	९३
१३	क्षेत्रभेटीसारखे उपक्रम वेळापत्रकात समाविष्ट करताना पर्यावरण शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या.	९५
१४	क्षेत्रभेटीसारखे उपक्रम वेळापत्रकात समाविष्ट करताना मुख्याध्यापक/प्राचार्यांना जाणवणाऱ्या समस्या.	९८
१५	वेळापत्रकामध्ये पर्यावरण शिक्षण विषय समाविष्ट करताना पर्यावरण शिक्षकांना येणाऱ्या अन्य समस्या.	१००
१६	पर्यावरण शिक्षण विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांचा मूळ विषय.	१०२
१७	पर्यावरण शिक्षण विषय त्यांच्यावर लादला गेला आहे का याबाबतची पर्यावरण शिक्षकांची मते.	१०५
१८	शिक्षकांना त्यांचा विषय नसताना पर्यावरण शिक्षण हा विषय लादला गेला आहे असे वाटते का याबाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांची मते.	१०६
१९	पर्यावरण शिक्षण विषयासाठी पूर्ण वेळ शिक्षक नेमला जावा किंवा नाही याबाबतची शिक्षकांची मते.	१०८
२०	पर्यावरण शिक्षणासाठी पूर्ण वेळ शिक्षक नेमला जावा किंवा नाही याबाबतची मुख्याध्यापक/प्राचार्यांची मते.	१०९
२१	पर्यावरण शिक्षण विषयासाठी पूर्ण वेळ शिक्षक नेमला जावा असे पर्यावरण शिक्षकांना का वाटते?	१११
२२	पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या शिक्षकांच्या नेमणूकी संदर्भात पर्यावरण शिक्षकांना जाणवणाऱ्या समस्या.	११४
२३	पर्यावरण शिक्षण या विषयासाठी शिक्षक नेमणूकी संदर्भात मुख्याध्यापकांना/प्राचार्यांना जाणवणाऱ्या समस्या.	११७
२४	पर्यावरण शिक्षण या विषयासाठी शिक्षक नेमणुकीसंदर्भात जाणवणाऱ्या समस्यांवर मुख्याध्यापकांनी/प्राचार्यांनी शोधलेले उपाय.	११९
२५	पर्यावरण शिक्षकांसाठीच्या प्रशिक्षणाबाबत पर्यावरण शिक्षकांनी दिलेली माहिती.	१२०

२६	पर्यावरण शिक्षकांसाठीच्या प्रशिक्षणाबाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	१२२
२७	पर्यावरण शिक्षण विषयाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या व्यवस्था.	१२४
२८	पर्यावरण शिक्षण या विषयाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या व्यवस्थां बाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	१२६
२९	पर्यावरण शिक्षणाच्या प्रशिक्षणासाठी गेलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण.	१२८
३०	पर्यावरण शिक्षणाच्या प्रशिक्षणासाठी गेलेले शिक्षक कोणत्या विषयाचे होते?	१२९
३१	शासनाने पर्यावरण शिक्षणासाठी ठोस प्रशिक्षण कार्यक्रम केलेले आहेत किंवा नाहीत याबाबतची पर्यावरण शिक्षकांनी दिलेली माहिती.	१३२
३२	शासनाने पर्यावरण शिक्षणासाठी तयार केलेले कार्यक्रम व त्यांचे स्वरूप.	१३४
३३	प्रशिक्षणानंतर पर्यावरण विषयक उपक्रम किती प्रमाणात राबवले जातात याबाबत पर्यावरण शिक्षकांची मते.	१३६
३४	पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या प्रशिक्षणाबाबत पर्यावरण शिक्षकांना जाणवणाऱ्या समस्या.	१३८
३५	पर्यावरण शिक्षण हा विषय अध्यापनासाठी का निवडला याबाबतची पर्यावरण शिक्षकांची मते.	१४०
३६	पर्यावरण शिक्षकांसाठी पर्यावरण शिक्षण या विषयाच्या पुस्तकांची उपलब्धता.	१४२
३७	शैक्षणिक संस्थेमध्ये पर्यावरण शिक्षण देण्यासाठी शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता.	१४४
३८	पर्यावरण शिक्षण देण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या साधनांबाबत शिक्षकांनी दिलेली माहिती.	१४६
३९	शिक्षकांना पर्यावरण शिक्षण विषयाचे अध्यापन करताना जाणवणाऱ्या समस्या.	१४८
४०	पर्यावरण शिक्षण या विषयासाठी अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम राबविणे.	१५१

४१	शासनाने नियुक्त केलेल्या तासिका पर्यावरण शिक्षणासाठी अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम पूर्ण करण्यास पुरेशा आहेत की नाहीत याबाबत शिक्षकांची मते.	१५३
४२	पर्यावरण शिक्षणाच्या अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रमासाठी विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादाबाबत शिक्षकांची मते.	१५५
४३	पर्यावरण विषयक उपक्रम राबविताना सामाजिक संस्थांचे सहकार्य.	१५७
४४	पर्यावरण शिक्षण विषयक उपक्रम राबविताना ज्यांचे सहकार्य मिळते अशा सामाजिक संस्था.	१५९
४५	शैक्षणिक संस्थामधून राबविले जाणारे अभ्यासेतर उपक्रम.	१६२
४६	शाळेत/महविद्यालयात राबविल्या जाणाऱ्या पर्यावरण विषयक अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रमाबाबत मुख्याध्यापकांनी/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	१६४
४७	पर्यावरण शिक्षणासाठी अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम राबविताना पर्यावरण शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या.	१६६
४८	पर्यावरण विषयक अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम राबविण्यात मुख्याध्यापकांना/प्राचार्यांना जाणवणाऱ्या समस्या.	१६८
४९	पर्यावरण शिक्षणाच्या पुस्तकांमध्ये दिलेल्या उपक्रमांबाबत शिक्षकांची मते.	१७०
५०	पर्यावरण शिक्षणाच्या मूल्यमापनाची गरज आहे की नाही याबाबतची शिक्षकांची मते.	१७२
५१	पर्यावरण शिक्षणाच्या संदर्भातील मूल्यमापनाच्या पध्दती.	१७३
५२	पर्यावरण शिक्षणातील मूल्यमापनात श्रेणी पध्दतीच्या वापराबाबत पर्यावरण शिक्षकांची मते.	१७५
५३	मूल्यमापन अभ्यासक्रमातील मुद्याला अनुसरून केले जाते की नाही याबाबत शिक्षकांची मते.	१७७

५४	पर्यावरण शिक्षणातील मूल्यमापनांची निश्चित प्रणाली पर्यावरण शिक्षकांना उपलब्ध होते की नाही याबद्दलची माहिती.	१७९
५५	पर्यावरण शिक्षकांना पर्यावरण शिक्षण विषयातील मूल्यमापनात समस्या येतात किंवा नाही.	१८१
५६	पर्यावरण शिक्षण या विषयातील मूल्यमापनात येणाऱ्या समस्या.	१८२
५७	पर्यावरण शिक्षणाचे मूल्यमापन करताना शिक्षकांना कोणत्या समस्या जाणवतात याबाबत मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी दिलेली माहिती.	१८४
५८	पर्यावरण शिक्षणाचा दर्जा सुधारणा म्हणून शिक्षकांनी सुचवलेले उपाय.	१८६
५९	पर्यावरण शिक्षणाचा दर्जा सुधारावा म्हणून शिक्षकांच्या संदर्भात मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी सुचविलेले उपाय.	१८९
६०	पर्यावरण शिक्षणाचा दर्जा सुधारावा म्हणून विद्यार्थ्यासंदर्भात मुख्याध्यापक/प्राचार्यांनी सुचविलेले उपाय.	१९१
६१	विद्यार्थ्यांसाठी पाठयपुस्तकांची उपलब्धता.	१९३
६२	पर्यावरण अभ्यासासाठी पाठयपुस्तकाव्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांच्या वापराचे साहित्य.	१९४
६३	पर्यावरण शिक्षण या विषयासंबंधी अद्ययावत ज्ञान व अध्यापन पध्दतीच्या वापराबाबत विद्यार्थ्यांची मते.	१९६
६४	पर्यावरण शिक्षणाशी संबंधित वापरल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक साधनांबाबत विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	१९८
६५	आठवडयातील पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या तासिकांबाबतची विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	२००
६६	तासिकांप्रमाणे आठवडयाचे तास होतात की नाही याबाबतची विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	२०२
६७	पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या तासिकांमध्ये पर्यावरण शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पूर्ण केला जातो किंवा नाही याबाबत विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	२०४

६८	उपलब्ध तासिकांनुसार प्राथमिक भाग पूर्ण करून घेतला जातो किंवा नाही याबाबत विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	२०६
६९	प्रात्यक्षिक भाग उपयुक्त ठरेल अशा पध्दतीने राबविला जातो किंवा नाही याबाबतची विद्यार्थ्यांची मते.	२०८
७०	अभ्यासक्रमातील पर्यावरण शिक्षणाच्या समावेशाबाबत विद्यार्थ्यांची मते.	२१०
७१	पर्यावरण शिक्षण या विषयामुळे स्वतःमध्ये झालेल्या बदलांबाबत विद्यार्थ्यांची मते.	२११
७२	पर्यावरण शिक्षण कसे दिले गेले याबाबतची विद्यार्थ्यांची मते.	२१३
७३	शाळेत/महाविद्यालयात पर्यावरण शिक्षण विषयाच्या संदर्भात आयोजित केल्या जाणाऱ्या उपक्रमांबाबत विद्यार्थ्यांनी दिलेली माहिती.	२१५
७४	उपक्रमांमधून होणाऱ्या फायद्याबाबत विद्यार्थ्यांची मते.	२१६
७५	निसर्ग सहलीबाबतचे विद्यार्थ्यांचे अनुभव.	२१९
७६	क्षेत्रभेटीबाबतचे विद्यार्थ्यांचे अनुभव.	२२४